

V rámci studia problematiky rozvoje dělnické třídy zaujímá důležité místo analýza vlivu technicko-technologických a sociálně organizačních změn ve výrobě. Hlavní tendencí probíhajících změn je v současné etapě spojování předností socialismu s vědeckotechnickou revolucí. V dnešní sovětské ekonomice však vedle prohlubování vědeckotechnické revoluce dosud hrají velkou roli procesy spjaté s omezováním nejjednodušší ruční práce a s počátky mechanizace. V tomto smyslu je rozvoj současného národního hospodářství SSSR složitým a postupným procesem. Rozvoj vědeckotechnické revoluce a přechod k výrobě založené na jejích výsledcích probíhá jen v některých oblastech národního hospodářství zároveň s dokončováním industrializace v jiných oblastech. V této jednotě, charakteristické pro první etapu zralého socialismu, „se jasně odráží dialektika současného stadia našeho rozvoje (...). Na jedné straně jsou před námi velké úkoly dneška a zítřka a na straně druhé se potýkáme s problémy, které přetrvávají z minulosti.“ (1)

Zásadní změny, mající charakter technologického převratu, samozřejmě hluboce ovlivňují rozvoj dělnické třídy. Při studiu vlivu výrobních podmínek a technologických změn na dělnickou třídu je však třeba brát v úvahu i sociálně ekonomickou povahu výroby, tj. sociální klima, v němž tento vliv působí. Vědecká připravenost ke studiu vzájemných vztahů mezi technickým pokrokem a sociálním rozvojem dělnické třídy je dána tím, že celou řadu aspektů tohoto problému zkoumají sovětsí filozofové, sociologové a ekonomové. (2) Specifikem přístupu uvedeného v této stati je pokus ukázat zvláštní rysy sociálního profilu velkých skupin dělníků zaměstnaných ve výrobě na různé technicko-technologické úrovni a co nejobecněji charakterizovat vliv pokroku na dělnickou třídu, nikoli však vliv technicko-technologický, ale sociálně ekonomický, sociálně kulturní a částečně i sociálně psychologický. Rozvoj dělnické třídy zde proto není zkoumán v souvislosti s jednotlivými, byť sebedůležitějšími technickými novinkami, ale v souvislosti s hlubokými proměnami samotného typu techniky a technologie, které podmiňují kvalitativní změny v organizaci výroby a v obsahu pracovní činnosti významné části pracujících, ne-li jejich většiny.

* Předkládaný text je zkrácenou verzí stati uveřejněné pod stejným názvem v sovětském časopise *Voprosy filosofii* 1984, č. 7, s. 18–38. Jde o zajímavý příspěvek k řešení teoretických otázek sociální struktury dělnické třídy, který je zaměřen na některé aktuální problémy dalšího zdokonalování socialistických výrobních vztahů v SSSR.

(1) *Materialy Plenuma Central'nogo Komitěta KPSS*. 14–15. června 1983 g., Moskva 1983, s. 31.

(2) Z prací konkrétně věnovaných vlivu vědeckotechnického pokroku na dělnickou třídu mají pro rozpracování dále uvedených myšlenek zvláštní význam práce: N. A. Aitova, A. A. Antosenkova, E. M. Babosova, L. S. Bljachmana, B. D. Brejeva, V. A. Kamykové, E. V. Klopova, G. P. Kozlové, V. V. Kolbanovského, V. V. Krevněvičové, C. A. Kugelja, J. P. Ladyženského, V. S. Němčenka, M. N. Nočevnik, G. V. Osipova, V. I. Osipova, I. M. Popové, V. S. Semjonova, Z. I. Fajnburga, V. E. Chmel'kové, I. I. Čangliové, O. I. Šafranové, O. I. Škaratana, V. A. Jadova.

Sled technologických typů jakožto faktor rozvoje dělnické třídy

Teoretickým východiskem studia změn sociálních charakteristik dělníků, k nimž dochází v jednotlivých stadiích technického pokroku, je koncepce technologických výrobních typů, slovy K. Marxe a V. I. Lenina koncepce technologických výrobních způsobů či technických podmínek. Tato koncepce se, jak známo, objevuje v marxisticko-leninské teorii v souvislosti s rozpracováním vývojových stadií kapitalistického průmyslu, jimiž jsou: jednoduchá kooperace, manufaktura a strojní velkovýroba. (3) V pracích zakladatelů marxismu-leninismu jsou technologické výrobní způsoby chápány jako základ kvalitativně různých stupňů rozvoje výrobních sil. Pro každý z nich je typická určitá technicko-technologická organizace výrobního procesu daná stavem výrobních prostředků, specifická dělba práce a z ní vyplývající specifický systém výrobně technologických vztahů. Vzhledem k tomu, že výrobní síly jsou nejhybnějším prvkem sociálního života, dochází k výměně technologických typů výroby rychleji než k zásadním přeměnám společensko-ekonomických, výrobních vztahů. V rámci vývoje určité společensko-ekonomické formace se obvykle vystřídá několik technologických výrobních typů.

Není třeba podrobně dokazovat, že sociální vliv technologických výrobních typů je vždy zprostředkován konkrétními společenskými podmínkami. Ve svých důsledcích je v porovnání s vlivem společenského zřízení, převládajícího výrobního způsobu, jeho vývojové etapy a převládajících společenských podmínek nesrovnatelně menší. Marxistický přístup k analýze technicko-technologických výrobních způsobů se liší od zjednodušujícího technologického determinismu především tím, že bere tyto okolnosti v úvahu. Sociální charakteristiky tříd a základních společenských skupin se mění v závislosti na technologickém typu či podmínkách, v nichž ta která skupina pracuje. Tyto modifikace jsou v různých společenských zřízeních různé. Stejně technické podmínky nemají v různých společensko-ekonomických podmínkách stejný sociální vliv. Je proto nezbytné přihlížet k rozhodujícím zákonitostem uvažovaného společenského řádu.

Pro pochopení změn sociálních charakteristik sovětské dělnické třídy v první etapě analýzy plně postačí, budeme-li v rámci národního hospodářství SSSR uvažovat tři základní formy sociálně technologické organizace výroby.

1. Převládající formou, odražející dnes nejrozšířenější úroveň výrobních sil, je rozvinutá industriální výroba, v níž je zapojena asi polovina průmyslového jádra dělnické třídy.

V rámci tohoto typu techniky zaujímá klíčové místo stroj či systém strojů. Vzhledem k tomu, že výrobní proces je členěn na jednotlivé operace, je zde rozšířena proudová a pásová výroba podmiňující kolektivnost práce, typický rys rozvinuté industriální výroby. Kolektivismus a rytmus práce udávaný strojem či pásem, tj. industriální organizace práce, zároveň umožňují jednotlivé operace normovat a omezují samostatnost ve volbě pracovních metod.

2. V sovětské ekonomice dnes hraje velmi důležitou roli výroba, která se formuje v průběhu vědeckotechnické revoluce a jejímž základem je věda jakožto bezprostřední výrobní síla.

Určujícím prvkem tohoto typu výroby je komplexní automatizace a roste zde význam informace jakožto pracovního předmětu. Detailní dělba práce je

(3) Viz Karel Marx — Bedřich Engels, *Spisy* 19, s. 231; *Spisy* 20, s. 266—267; *Spisy* 22, s. 336—337. Praha, SNPL 1966 až 1967. K. Marx, *Kapitál* I. Praha, SNPL 1954, s. 406—408. K. Marx, *Teorie o nadhodnotě* I. Praha, SNPL 1958, s. 420—421. K. Marx — B. Engels, *Sočinenija*, t. 47, s. 461; t. 49, s. 89—90, Moskva, Gos. izd. pol. lit. 1973, 1974. V. I. Lenin, *Spisy* 3. Praha, Svoboda 1952, s. 530—539.

nahrazována postupným slučováním příbuzných profesí a odborností. Kolektivismus práce se dostává na vyšší stupeň. Roste úloha samostatnosti pracovníka a zároveň význam odpovědnosti a iniciativy.

Je však třeba zdůraznit, že organizace výroby vyplývající z vědeckotechnické revoluce v současných podmínkách teprve vzniká a týká se asi 10–15 % průmyslového jádra dělnické třídy. Navíc se s ní zřídka kdy setkáváme v čisté podobě. Stručně řečeno, dnes je třeba tento typ výroby považovat za nejvyšší stupeň industriálního výrobního typu či za vědeckoindustriální výrobní typ, jenž však není výrazem plného dosažení kvalitativně nové úrovně výrobních sil, nýbrž pouze cesty k této úrovni. V plně rozvinuté podobě představuje vědeckoindustriální výrobní typ zítřek vědeckotechnického pokroku, kdy všechny technologické procesy budou řízeny automaty. Utváření vědeckoindustriálního výrobního typu je výrazem základní linie sociálně ekonomického rozvoje. Pro pochopení perspektiv dalšího rozvoje dělnické třídy je proto velmi důležité odhalit typické sociální charakteristiky dělníků přecházejících do vědeckoindustriální výroby, i když se zatím nezformovaly do konečné podoby.

3. Neméně významná je v našem hospodářství malovýroba předindustriálního typu (od níž v zásadě nelze oddělovat výrobu raně industriální), s níž je dnes svázána jedna třetina dělníků zabývajících se prací průmyslové povahy.

Pro tento výrobní typ jsou charakteristické dělnické profese převážně fyzické práce, při jejichž výkonu se používá ručních nebo mechanizovaných nástrojů. Povolání vztahující se k malovýrobě či výrobě před a raně industriální jsou jakýmsi technologickým přívěskem rozvinuté industriální výroby. (4) Pracovní proces v provozech, kde převládá tento typ technologie, připomíná spíše jednoduchou kooperaci než manufakturu. Ve většině případů jde o činnosti individuálního charakteru, neboť organizace práce zde diktuje určitou technickou „autonomii“, samostatnost pracovníků.

Značná rozšířenost raně industriálních forem technicko-technologického zabezpečení výroby znamená, že vedle hlavního procesu (přechod od industriální výroby k vědeckoindustriální) dnes mají nemalý význam i procesy, jejichž prostřednictvím se přeměna raně industriální výroby v rozvinutou teprve dokončuje, což se týká i nejbližší budoucnosti.

Každý z uvedených výrobních typů je určitým stupněm či kvalitativní změnou podmínek ovlivňujících sociální rozvoj dělnické třídy. Vliv vědeckotechnického pokroku na dělnickou třídu se nejjasněji projevuje při přechodu od raně k rozvinuté industriální výrobě a odtud k vědeckoindustriální.

Jednotlivé výrobní typy samozřejmě nikdy neovlivňují sociální charakteristiky dělníků v čisté podobě, neboť jejich vliv se prolíná s působením mnoha dalších sociálních sil a procesů. Sociální charakteristiky dělníků jsou formovány celou životní situací, která je jen částečně určena objektivními podmínkami vznikajícími v určitém technologickém systému.

Dnes, v rozvinuté socialistické společnosti, dělníci pracující v určitém výrobním typu již netvoří jasně vymezené typologické skupiny, podobné továrním a manufakturním dělníkům předmonopolního kapitalismu. Nejde o zřetelně ohraničené vnitrotřídní skupiny nebo vrstvy, ale spíše o hrubé kategorie statistického charakteru. Jednotlivé podmínky dané určitým výrobním typem vůbec nemusí vést k absolutně stejným sociálním charakteristikám a způsobu

(4) Připomeňme, že V. I. Lenin při rozboru strojího velkopřůmyslu zahrnoval mezi zaměstnání, která tvoří „doplňek továrny“, povozníky, nakladače, skladače zboží a vůbec tak zvané pomocné dělníky. (Viz V. I. Lenin, *Spisy* 3, Praha, Svoboda 1952, s. 522–523.)

života dělníků předindustriálních, industriálních nebo vědeckoindustriálních profesí, a to především z toho důvodu, že jejich vliv je zprostředkován a obohacován vlivem jiných, neméně silných faktorů.

Určité sociální charakteristiky a způsob života se tedy u dělníků pracujících s určitým typem technologie utvářejí častěji a výrazněji než u dělníků, jejichž práce souvisí s jinými technickými podmínkami. Tyto v podstatě pravděpodobnostní rozdíly nejsou zřejmé v každý daný moment. V historickém pohledu, v němž se objektivní vlastnosti dělnické třídy, řečeno slovy V. I. Lenina, nejeví jako statické, ale jako dynamické, (5) jsou však důležité. Na základě rozlišení sociálně ekonomických a sociálně kulturních podmínek daných existujícími typy technicko-technologické organizace výroby tak lze vybudovat teoretické schéma vzájemných vztahů existujících mezi sociálním rozvojem sovětské dělnické třídy a jednotlivými stupni technického pokroku.

Vliv technicko-technologického pokroku na sociální charakteristiky dělnické třídy: teoretické schéma

Na základě schematického, a tudíž trochu zjednodušeného rozboru uvažovaných procesů lze v závislosti na výrobním typu vymezit následující charakteristické sociálně výrobní a sociálně kulturní rysy průmyslových dělníků.

Pro výrobní proces před a raně industriálního typu je charakteristická ruční dělnická práce, která bezprostředně nesouvisí se strojovým parkem. Vzhledem k tomu, že se zde strojů nevyužívá v masovém měřítku, převažují tu dělníci s nízkou kvalifikací. V rámci ruční práce je totiž vysokou kvalifikací „zručnost mistrova nabytá staletími“, (6) která je získávána především zkušeností a návykem, tj. spíše individuálním zaučením při konkrétní práci. Dnes nejrozšířenější profese malovýroby jsou dílčím manuálním přívěskem mechanizované práce a jsou spjaty s jednoduchou prací. Z hlediska kvalifikace se tyto profese od sebe příliš neliší a ve srovnání s ostatními je lze charakterizovat jako nekvalifikované či vyžadující nízkou kvalifikaci. Ze sociálního hlediska však není významná pouze úroveň, ale i sama povaha kvalifikace před a raně industriálních profesí, tj. skutečnost, že k jejich výkonu není vyžadována žádná, nebo jen minimální všeobecně vzdělávací příprava.

Takové podmínky výrobní činnosti spolu s nízkou kvalifikací a vzděláním vedou k tomu, že u mnohých dělníků ruční práce se méně projevuje pocit sounáležitosti s kolektivem, spoludopovědnosti za společnou práci, automatismus disciplíny a svědomitosti. V těchto podmínkách, stejně jako u nejméně vzdělaných skupin obyvatelstva obecně, se snadněji v masovém měřítku utváří vědomí nedostatečně směřující k iniciativě a aktivní účasti na řízení, které podporuje společenskou pasivitu.

Zcela jiné podmínky mají dělníci pracující ve výrobě rozvinutého industriálního typu. Jejich práce je organickou součástí výrobně technologického procesu založeného na strojové výrobě. Technologie využívající strojů značně posiluje vzájemnou závislost dělníků ve výrobním procesu a vede k tomu, že se koncentrují ve velkých kolektivech. Je známo, že disciplinovanost, kolektivismus a schopnost dlouho a intenzivně rytmicky pracovat, svědomitě plnit jednotlivé výrobní operace, na nichž závisí práce spolupracovníka, se postupně přetváří v typické sociálně psychologické vlastnosti proletariátu, zejména v etapě nástupu tovární výroby. Ještě silnější vliv mohou mít podmínky rozvinuté industriální technologie v socialistické společnosti.

(5) Viz V. I. Lenin, *Spisy* 21. Praha, Svoboda 1954, s. 69—70.

(6) V. I. Lenin, *Spisy* 3. Praha, Svoboda 1952, s. 445.

V rozvinutém industriálním typu výroby odpovídá většině pracovních míst práce středně a vysoce kvalifikovaná. Ze sociálního hlediska je opět daleko důležitější změna vlastní povahy kvalifikace. Základem kvalifikace rozvinuté industriální výroby není pouze zkušenost a návyk, ale také řádná předchozí příprava. Předpokladem kvalifikace je studium v odborných učilištích před zahájením pracovní činnosti.

Velké sociální důsledky má také skutečnost, že technologie strojní výroby předpokládá pracovníka, který dosáhl určité všeobecné vzdělanosti a kulturní úrovně. Do školní přípravy jsou dnes zahrnuti všichni dospívající a její úroveň samozřejmě není určována výrobními důvody. Tam, kde se však sociální nezbytnost vzdělání setkává s výrobní, je kulturní růst všeobecný a nezvratitelný, neboť se stává silným faktorem růstu potřeb a obohacení celého života.

Zde je třeba zdůraznit, že vzájemný vztah mezi industriální výrobou a růstem všeobecného vzdělání je poměrně složitý. Na základě zkušeností z SSSR lze předpokládat, že výroba industriálního typu může vcelku dobře fungovat, pokud většina dělníků prošla profesní přípravou blízkou se neúplnému středoškolskému vzdělání. Protože však normální chod industriální výroby není myslitelný bez velkého počtu dostatečně vzdělaných techniků, je zde sociálním důsledkem — kromě relativně vyššího vzdělání dělníků ve srovnání s dělníky pracujícími v předindustriálním výrobním typu — i značný rozdíl mezi vzděláním dělníků a technických pracovníků.

Skutečnost, že si dělníci industriální výroby osvojili základy dnešní vzdělanosti, zcela zřejmě napomáhá rozvoji jejich společenské uvědomělosti, neboť všeobecné vzdělání přispívá k pochopení objektivních celospolečenských potřeb. Určitá omezenost všeobecně vzdělávací přípravy však zároveň u řady industriálních dělníků formování uvědomělé disciplíny brzdí. Nemají-li dostatečně široký politický a kulturní rozhled, mohou považovat běžné organizačně administrativní metody, nezbytné pro udržení chodu jednotlivých úseků industriálně pásové výroby, za obecný ideál, vhodný k udržení řádného chodu celé společnosti.

Historická zkušenost ostatně svědčí o tom, že v podmínkách rychlého rozvoje industriální výroby je orientace na strohé direktivní metody řízení běžná i u vysoce vzdělaných technických pracovníků, zejména rozvíjeli se industriální výroba za masové přítomnosti předindustriálních poměrů a předbíhali kvantitativní růst počtu dělníků industriální výroby rozvoj jejich všeobecného vzdělání a profesní přípravy. Během času začíná být tato orientace inertní a stává se předsudkem konzervativního ekonomického myšlení opírajícího se o iluzorní představu, že každého výsledku lze dosáhnout pomocí organizačně technických prostředků. Tak jako malovýroba a její pozůstatky podvazují disciplínu a odpovědnost, vede industriální technologie sama o sobě, není-li vyvážena růstem politické vyspělosti, k přecenění centralismu a nedocenění demokratických principů společenského života.

Vhodné podmínky k překonání tohoto rozporu vznikají ve vědeckoindustriální výrobě, která nastupuje na místo industriálního technicko-technologického výrobního typu. Ačkoli vědeckoindustriální výroba, jejíž vznik je podmíněn vědeckotechnickou revolucí, se v podstatě teprve utváří, dlouhodobou perspektivu sovětské ekonomiky určuje právě ona.

Formování nového typu technologie spadá, jak známo, „v jedno s rozvojem vědy jako samostatného faktoru výrobního procesu“. (7) Důsledkem tohoto vývoje je tendence k automatizaci, kybernetizaci a chemizaci materiální výroby a zároveň k průmyslové organizaci mnoha oblastí vědy, čímž se věda stává významným odvětvím národního hospodářství.

Mnohé změny ve složení dělníků zcela zřetelně souvisejí s formováním vědeckoindustriální technologie. Ačkoliv jsou tyto změny různorodé, automatizace a robotizace zcela mění místo dělnické třídy ve výrobním procesu. Podle slov K. Marxe vedou tyto změny všude k tomu, že dělník přestává být hlavním činitelem výrobního procesu a stojí mimo něj. (8) V počátečních stádiích automatizace však nejsou bezprostřední sociální důsledky tohoto nového postavení dělnické třídy vůbec jednoznačné a zdaleka ne ve všech případech pomáhají překonávat rozpory, o nichž jsme hovořili výše.

V podmínkách částečné automatizace a zejména při práci na poloautomatech vede skutečnost, že dělník přestal být hlavním činitelem výroby, často k tomu, že vykonává pouze druhořadé funkce, zatímco nejdůležitější operace jsou svěřeny technice. Ve srovnání s rozvinutou industriální výrobou se tak může v počátcích vědeckoindustriální výroby podíl nekvalifikovaných dělníků zvyšovat.

V historické perspektivě však má taková, automatizaci vyvolaná simplifikace části společenské práce dočasný a přechodný charakter, neboť se týká stále menšího počtu dělníků. V tomto smyslu tedy vůbec nejde o návrat k situaci typické pro technické podmínky rané industrializace, kdy absolutní většinu tvořili nekvalifikovaní dělníci. Naopak, většina profesí a pracovních míst vznikajících v důsledku vědeckotechnické revoluce, je spojena s prací složitější. Ve srovnání s industriální prací však nedochází pouze ke zvyšování složitosti z kvantitativního hlediska, ale ke změně typu práce, tj. ke kvalitativní přestavbě jejího obsahu. V rámci pracovních míst typických pro vědeckoindustriální výrobu nabývají na zásadním významu nestandardní operace, tj. činnosti kombinující duševní námahu s fyzickou a spojené s řešením neočekávaných situací. Z tohoto hlediska se obsah dělnické práce ve vědeckoindustriální výrobě zřetelně sbližuje s obsahem práce mnoha technických pracovníků; rozdíly mezi nimi přestávají být dichotomické a postupně vzniká určitá škála o mnoha stupních a přechodech, od profesí s nižším podílem duševní a nerutinní práce k profesím, kde je podíl takové práce vyšší.

V organické jednotě se zvyšováním složitosti práce se mění i charakter profesní přípravy a s ním celý kulturní profil a systém potřeb většiny dělníků vědeckoindustriální výroby. Vlastní profesní přípravě, zejména u dělnických povolání, musí předcházet alespoň úplné střední vzdělání. Vědeckoindustriální technologie, na rozdíl od industriální výroby (nemluvě už o předindustriální), vyžaduje takovou úroveň všeobecné vzdělanosti, která je diktována sociálními a kulturními potřebami zralého socialismu. V současné etapě rozvoje sovětské společnosti, na rozdíl od předcházejících technických podmínek, přestává vzdělání kvalifikovaných dělníků odpovídající potřebám výroby zaostávat za sociálně nezbytnou kulturní úrovní.

Neoddělitelnou součástí a podmínkou formování vědeckoindustriální technologie je vznik a rozvoj početné vrstvy dělníků odborných profesí. Tento proces patří k důležitým rysům současného sociálního rozvoje sovětské dělnické třídy. Tendence obsazovat dělnická místa vědeckoindustriální výroby dělníky odborných profesí znamená, že stále početnější vrstvy dělnické třídy se podstatně sbližují (všeobecnou kulturní úrovní, požadavky a potřebami) s širokými vrstvami inteligence. Z hlediska kulturní úrovně a způsobu života se tyto vrstvy slévají s polovinou současné inteligence tvořenou zaměstnanci se středním odborným vzděláním. S postupným vytrácením zřetelné dichotomie mezi fy-

(7) K. Marx — B. Engels, *Sočinenija*, t. 47. Moskva, Gos. izd. pol. lit. 1973, s. 553.

(8) K. Marx, *Rukopisy „Grundrisse“* (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859). Praha, Svoboda 1974, d. II, s. 335—336.

zickou a duševní prací dochází v podmínkách vědeckoindustriální výroby ke stírání kulturních rozdílů mezi dělníky odborných profesí a technickou inteligencí.

Vědeckoindustriální výroba, stejně jako výroba industriální, vytváří každodenní životní situace, které vedou za jinak stejných podmínek k vyšší míře disciplíny a kolektivismu. Ve srovnání s prostou industriální výrobou staví dnešní špičková technika spojená s vědeckotechnickou revolucí dělníka mnohem častěji do situací, v nichž je třeba projevit iniciativu a samostatně se rozhodovat. Práce v tomto typu výroby tak ovlivňuje i vědomí těch, kdo se jí účastní. Uvědomují si totiž, že spojovat disciplínu se samostatným přístupem k řešení pracovních úkolů zde není pouze základem úspěšné individuální práce, ale i předpokladem zabezpečení výrobního procesu jako celku. Aktivní a trvalá účast dělníků na řízení je v tomto výrobním typu přímo diktována požadavky výroby. Možnosti rozvoje sociálního potenciálu dělnické třídy ve vědeckoindustriální výrobě dále umocňuje vysoká vzdělanostní úroveň dělníků, kteří zde pracují. Uspadňuje jim totiž přechod od pasivního vnímání sociálně výrobní praxe ke skutečné politické vyspělosti, k uvědomělému pochopení složitých zákonitostí společenského života a hlavní vývojové tendence, již je prohlubování socialistické demokracie.

Příznivé podmínky dané vědeckotechnickou revolucí jsou samy o sobě samozřejmě nezbytnou, ne však postačující podmínkou sociálního rozvoje dělnické třídy. Realizace možností, které jsou v nich obsaženy, vyžaduje trvalé úsilí stranických, řídicích společenských a hospodářských organizací, přijetí zvláštních organizačně politických a kulturních opatření. Vyžaduje také závažné změny v mechanismech řízení a zdokonalení celého systému výrobních vztahů. Nebudou-li tato opatření uskutečněna nebo budou-li realizována pomalu, s nedostatečnou energií, budou polovičatá a neumožní překonat zaběhanou setrvačnost. Tytéž faktory vědeckoindustriální výroby, které celkem vzato rozvoj dělnické třídy podporují, pak mohou vyvolat přímo opačné důsledky. Nové, avšak neuspokojené potřeby, rozvíjející se tendence organizovat si práci sám, pro jejíž naplnění však nejsou podmínky, nerealizované možnosti širší účasti na řízení, jichž jsou si lidé vědomi, se v některých případech mění v růst nezodpovědnosti, nesvědomitosti a nedisciplinovanosti.

Je ovšem třeba poznamenat, že absolutně jednoznačné souvislosti mezi pracovními podmínkami a sociálně kulturními vlastnostmi dělníků na jedné straně a technicko-technologickými výrobními typy na straně druhé existují pouze v teorii. V realitě se důsledky různých technických podmínek projevují zprostředkovaně a daleko složitěji. I přes veškerou složitost uvedených souvislostí však lze podle našeho schématu zpracovat statistické a sociologické údaje a odhalit další možnosti analýzy tendencí, protikladů a perspektiv rozvoje dělnické třídy.

Vybrané sociálně kulturní charakteristiky dělníků v jednotlivých typech výroby: schéma a realita

Přirozeným pokračováním a konkretizací obecného určení změn sociálních charakteristik dělnické třídy je konfrontace teoreticky vymezených typů výroby se statistickými údaji a daty sociologických výzkumů. Takovou konfrontaci lze samozřejmě provést pouze na základě údajů o průmyslovém jádru dělnické třídy v jeho nejširším pojetí.

Pro srovnávací analýzu sociálních charakteristik dělníků v jednotlivých technicko-technologických typech je z hlediska reprezentativity nejvhodnější datovou bázi statistika profesí. Na jejím základě lze odhadnout velikost podílů

dělníků, jejichž práce byla koncem sedmdesátých let spojena s raně industriální (30–35 %), rozvinutou industriální (50–55 %) a vědeckoindustriální (10–15 %) výrobou. Zároveň lze v uvažovaných typech výroby určit podíl osob zabývajících se jednoduchou a relativně složitou prací a získat tak představu o vzdělanostní úrovni dělníků v každém z nich. (9)

Všechny údaje nepochybně svědčí o tom, že nejdůležitější ukazatele sociálního rozvoje dělníků, tj. kvalifikace a vzdělání, zcela zřejmě souvisí se základními typy sociálně technologické organizace výroby. Přesněji řečeno, v současné sovětské společnosti lze ve všech typech výroby nalézt dělníky nejružnější vzdělanostní úrovně. Údaje všesvazové statistiky zároveň zcela jasně dokazují souvislost úrovně vzdělání dělníků s technologickým typem a složitostí práce.

Největší skupinu (více než 40 %) dělníků ruční práce s nízkou kvalifikací před nebo raně industriálního typu představovali v sedmdesátých letech pracovníci se základním nebo i nižším vzděláním. Vzdělanostní úroveň kvalifikovaných dělníků raně industriálních profesí byla značně různorodá. V souboru dělníků vykonávajících práci odpovídající rozvinuté industriální výrobě a středně kvalifikovanou práci ve vědeckoindustriální výrobě jsou osoby se základním vzděláním zjevně v menšině (15–20 %). Převládají zde dělníci s neúplným (35–40 %) a úplným (40–50 %) středoškolským vzděláním, přičemž dělníků s úplným vzděláním je více. Konečně v rámci kvalifikovaných profesí práce vědeckoindustriálního typu tvoří absolutní většinu (asi 60 %) osoby s úplným středním vzděláním, včetně významného podílu osob se středním odborným vzděláním.

Statistické údaje však bohužel neumožňují konfrontovat s výrobními typy celou řadu dalších sociálně kulturních vlastností dělníků. V této souvislosti je účelné, zejména pro charakterizaci profesní přípravy a společensko-politické aktivity, využít méně reprezentativních, avšak podrobnějších údajů sociologických výzkumů, (10) umožňujících odhalit specifické problémy různých etap technického pokroku, které vznikají v souvislosti s rozvojem pracovních profesí přípravy dělníků. Tyto problémy jsou zvláště zřejmé, konfrontujeme-li normativní kvalifikační požadavky v jednotlivých typech technicko-technologické organizace výroby se skutečnou profesní přípravou dělníků. (11) Obecné problémy profesního rozvoje jsou samozřejmě celé dělnické třídě koneckonců společné. Ačkoli se úroveň profesní připravenosti všech dělníků nepochybně zvětšuje, zjevně dosud tento růst zaostává za normativními potřebami (vyjde-

(9) Podrobněji viz L. A. Gordon, A. K. Nazimová, *Social'no-professional'naja struktura sovremennogo sovetskogo obščestva: tipologija i statistika*. In: *Rabočij klass i sovremennij mir* 1983, č. 2, s. 68–70.

(10) Uvádíme zde data dvou sociologických výzkumů: a) Výzkum práce a způsobu života městských dělníků v Taganrogu, který provedl v letech 1978–1979 kolektiv pracovníků Institutu meždunarodnogo rabočego dviženija AN SSSR pod vedením L. A. Gordona a E. V. Klopova (viz knihu *Kommunisty i trudjaščijesja krupnyh gorodov v bor'be za social'nyj i naučno-techničeskij progress*. Moskva 1982); b) Výzkum pracovní a společenské aktivity dělníků v Leningradě, který provedl kolektiv pracovníků Institutu social'no ekonomičeskich problem AN SSSR pod vedením V. A. Jadova (výzkumný projekt *Člověk a jeho práce — 1976* viz *Sociologičeskije issledovanija* 1983, č. 3, s. 54).

(11) Hodnocení úrovně nezbytné profesní přípravy bylo provedeno na základě *Perečeň professij, po kotorym osušestvľajetsja podgotovka kvalificirovanyh rabočich v učiliščach professional'no-techničeskogo obrazovanija*. Moskva 1978; *Perečeň professij rabočich vyššich razrjadov, kotorym po urovnju kvalificacii trebujuetsja sredneje special'noje obrazovanije*. In: *Bulleten Goskomtruda SSSR* 1977, č. 12; V. I. Potapovič, *Spravočnik — ukazatel professij rabočich, Osnovnyje proizvodstva SSSR*. Minsk 1983.

me-li ze situace typických průmyslových center, převyšuje požadovaná kvalifikace skutečnou v průměru dvakrát). Toto zaostávání se však neprojevuje v jednotlivých stadiích technicko-technologického pokroku ve stejné míře a na stejné úrovni.

Na základě vztahu mezi požadovanou a faktickou profesní přípravou lze v jednotlivých etapách technického pokroku určit konkrétní obsah problémů zvyšování kvalifikace a úrovně profesní přípravy. Je to zvláště aktuální, stojíme-li před všezahrnujícím rozmachem vědeckotechnické revoluce, neboť naléhavost překonání disproporcí mezi požadovanou a faktickou profesní přípravou je v každé další etapě vyšší. V industriální výrobě, ponecháme-li stranou předindustriální, vede nesoulad mezi normou a realitou k situaci, kdy na dělnickém místě, k jehož obsazení je požadováno absolutorium některé z forem profesní přípravy, stojí člověk, jehož kvalifikace se opírá pouze o zkušenost. Ve vědeckoindustriální výrobě však tyto disproporce vedou k tomu, že člověk s kvalifikací prakticko-zkušenostního typu musí často vykonávat vysoce odbornou dělnickou profesi. Je zřejmé, že v druhém případě mohou být sociálně ekonomické důsledky daleko závažnější. Základním předpokladem současného rozvoje sovětské ekonomiky je proto vytvořit mechanismus, který by přispíval k rovnováze mezi profesní přípravou a objektivními potřebami výroby. Tento požadavek je třeba brát v úvahu mimo jiné i při přestavbě systému všeobecně vzdělávací a profesní výchovy v průběhu nejbližších pětiletěk.

Úroveň profesní přípravy není jedinou oblastí, kde podmínkou realizace potenciálních možností dělnické třídy jsou opatření celospolečenského dosahu. Stejný význam má i rozvoj politické úrovně a společensko-politické aktivity pracujících.

Teoretický rozbor dosti přesvědčivě ukázal, že přechod od raně industriální výroby k rozvinuté a odtud k vědeckoindustriální vytváří objektivní předpoklady vyšší iniciativy a odpovědnosti dělníků, jejich uvědomělé disciplíny a společenské angažovanosti v širším smyslu. V realitě jsou tyto možnosti postupně naplňovány stále větším podílem dělníků aktivně se účastnících organizovaných forem společenské činnosti.

Materiály výzkumů realizovaných různou metodikou v průmyslových centrech nestejné velikosti i významu podávají více méně stejný obraz společensko-politické aktivity dělníků pracujících v jednotlivých technologických typech výroby. Podle jejich údajů je ve výrobě raně industriálního typu kolem 10 % dělníků v Komunistické straně, v rozvinutých industriálních provozech až 15 % a ve vědeckoindustriálních ke 20 %. V zásadě stejným tempem se spolu s technicko-technologickým pokrokem zvyšuje míra zapojení dělníků do každodenního společenského života pracovních kolektivů. Zdokonalování výrobního procesu se pravidelně účastní nebo jinak společenské úkoly plní 30–40 % dělníků typických předindustriálních profesí a 50–60 % industriálních a vědeckoindustriálních profesí. Významné je také zjištění, že podíl dělníků trvale se věnujících společensky prospěšné práci, především ve volených funkcích, což je nejpřesvědčivější výraz sociálně politické aktivity, činí 20 % u profesí předindustriálního typu, 30 % v rámci profesí spojených s rozvinutou industriální výrobou a 35 % u profesí vědeckoindustriálních.

Skutečnost, že se v průběhu rozvoje vědeckotechnické revoluce celková úroveň sociálně politického potenciálu sovětské dělnické třídy zvýšila, však neznamená, že tento potenciál již byl realizován v plné míře. Růst všeobecné a politické úrovně úzce související s technickým pokrokem je sám o sobě sice nutnou, nikoli však postačující podmínkou sociálně ekonomické a sociálně politické úrovně pracujících odpovídající potřebám zralého socialismu. Posun

v kulturní úrovni, kvalifikaci a v celé sociální atmosféře vědeckoindustriální i předchozí industriální výroby sám o sobě, tj. beze změny dalších životních podmínek, nepostačuje k tomu, aby se u většiny dělníků jednotlivé formy aktivity rozvinuly v odpovědnost vůči celé společnosti. Společenská odpovědnost promítající se do uvědomělé a konstruktivní činnosti totiž nevzniká pouze na základě změn vyvolaných pokrokem v technicko-technologických vztazích. K tomu, aby se každý cítil ve svém závodě, městě a celé zemi hospodářem, je nezbytné všestranné zdokonalení systému sociálních vztahů v celé společnosti, především však ve výrobě.

Rozvoj dělnické třídy a otázky dalšího zdokonalování zralého socialismu

Rozpory růstu výrobního a sociálního potenciálu dělnické třídy v rámci vědeckotechnického pokroku, o nichž jsme se zmínili výše, jsou konkrétními projevy dnešní celkové situace, kdy systém výrobních vztahů zcela neodpovídá charakteru a úrovni výrobních sil. (12) Podobná situace je, jak známo, typická pro první etapu zralého socialismu. Růst ekonomické, kulturní a sociální úrovně země, intenzifikace národního hospodářství, rozvoj vědeckoindustriální výroby a podobné změny představující přechod ke zralému socialismu, vedou k tomu, že úroveň výrobních sil, především jejich hlavní součásti — dělníků, pracujících — předbíhá konkrétní formy výrobních vztahů, které se utvořily v předchozích etapách výstavby socialismu. Sovětský svaz vstupuje do období, kdy ve výrobních silách nazrávají hluboké kvalitativní změny a tomu odpovídající zdokonalování výrobních vztahů, mechanismů řízení a dalších nadstavbových institucí.

Přestavba systému společenských vztahů je i v podmínkách socialismu, kde probíhá uvědoměle a plánovitě, neobyčejně závažnou a složitou záležitostí. V socialistické společnosti, kde neexistují sociální skupiny, jejichž zájmy jsou v nesmiřitelném protikladu se společenskou potřebou uvést do souladu hospodářský mechanismus a systém výrobních vztahů s dosaženou úrovní výrobních sil, není taková přestavba spojena s překonáváním antagonismů. I v podmínkách socialismu však budou změny takového rozsahu znamenat pro mnoho pracujících konkrétní a ne pro všechny stejné problémy vyplývající z nutnosti změnit návyky, ustálené formy organizace výroby, práce a distribuce, z nutnosti přizpůsobit se novým metodám hospodaření. Svoji heuristickou hodnotu pak má i to, pochopíme-li zvláštnosti postavení, kulturní úrovně a potřeb dělníků předindustriální, raně industriální, rozvinutě industriální a vědeckoindustriální práce, neboť si uvědomíme, že ve společnosti existují různé skupiny s více či méně bezprostředním zájmem na radikálním zlepšení výrobních vztahů a mechanismů hospodaření.

S potřebou zdokonalovat systém řízení a hospodaření, inovovat všechny ekonomické struktury, se setkáváme v nejvíce rozvinutých sektorech ekonomiky, kde industriální výroba přerůstá ve vědeckoindustriální, nebo tam, kde se již vědeckoindustriální výroba zformovala. Složitost vědeckoindustriální výroby znemožňuje, aby se intenzívně rozvíjela v rámci hospodářských mechanismů s převládajícími metodami přímého direktivního řízení a plánování. Rychlý rozvoj vědeckoindustriální sociálně technologické organizace výroby je možný pouze tehdy, jsou-li tyto metody postupně nahrazovány různými forma-

(12) Viz B. P. Kurašvili, *Gosudarstvennoje upravlenije narodnom chozjastvom: perspektivy razvitiija*. In: Sovětskoje gosudarstvo i pravo 1982, č. 6, s. 39; L. Abalkin, *Teoretičeskije voprosy chozjajstvennogo mehanizma*. In: Kommunist 1983, č. 14, s. 30—31; V. Kulikov, *Charaktěr protivorečij socialističeskoj ekonomiki i formy ich razrešeniija*. In: Kommunist 1984, č. 9, s. 45—46.

mi převážně nepřímého plánovitého řízení, v jejichž rámci získávají hospodářské i společenské jednotky široké pravomoci a předpoklady k organizační samostatnosti. Větší samostatnost a odpovědnost podniků a družstev je nutná i proto, že hospodářské vztahy jsou v rámci vědeckoindustriální výroby složité a že se zde koncentrují pracovníci s nejvyšší vzdělanostní úrovní vykonávající složitou práci, jen málo podléhající vnější kontrole. K tomu, aby vědeckoindustriální výroba fungovala efektivně, aby pracovníci zde zaměstnaní pracovali naplno, a konečně k tomu, aby se úspěšně reprodukovala pracovní síla této výroby adekvátní, je nezbytné vytvořit podmínky uvolňující hospodářskou iniciativu, tvořivou činnost a jejich sociální aktivitu; vytvořit podmínky rozšiřující hranice samostatnosti pracovních kolektivů.

Společně s výrobou rozvinutého industriálního a vědeckoindustriálního typu však v naší ekonomice zaujímá významné místo raně industriální, a dokonce i předindustriální výroba. Formování vědeckoindustriální výroby je u nás spojeno (a vnitřně propojeno) s dokončováním prvotní industrializace, tj. s posledními stadii přechodu od rané k rozvinuté industriální technice a technologické organizaci výroby. V tomto procesu i ve vlastní industriální výrobě, pokud ještě nezačala přerůstat ve vědeckoindustriální, není naléhavost přestavby hospodářských mechanismů zdaleka tak zřejmá jako v podmínkách vyšších stupňů technického pokroku. V současné etapě tak, spolu s faktory vyvolávajícími potřebu přestavby hospodářských mechanismů jakožto hlavní sociálně ekonomickou potřebu společnosti, koneckonců přetrvávají některé objektivní podmínky vedoucí k podpoře administrativně direktivního způsobu řízení. (13)

Je zřejmé, že vzájemné propojení tak různorodých (a částečně i různým směrem orientovaných) procesů činí již beztak složité zdokonalování výrobních vztahů ještě složitějším. Zde se zřejmě skrývá jedna z příčin toho, že úsilí o zdokonalení hospodářského mechanismu, forem a metod řízení dosud zůstává za potřebami dosažené úrovně materiálně technického, sociálního a duchovního rozvoje sovětské společnosti, na což bylo poukázáno v řadě stranických dokumentů. Navíc, jak se zdá, lze zatím v mnoha oblastech národního hospodářství dosáhnout vyšší efektivity pouhým zdokonalováním tradičních metod na úkor rezerv, které jsou tak zvané na dosah ruky. Tato skutečnost pak nezřídka vede k pokusům omezit přestavbu systému řízení pouze na izolované oblasti a roviny ekonomiky.

Polovičaté a nesystémové změny však nejen oddalují dosažení zvoleného cíle, ale mohou vést i k opačným výsledkům. Konzervativní ekonomické myšlení nachází v potížích a neúspěších, které v takové situaci vznikají, argumenty proti každé inovaci a snaží se jimi zdůvodnit snahu pracovat po staru. Ve skutečnosti však toho, kde nechce brát změněné podmínky a požadavky života v úvahu, takové důvody neomlouvají. (14) Naopak, analýza uvedených problémů v širokém sociálně ekonomickém a politickém kontextu vede k závěru, že hluboké kvalitativní změny v národním hospodářství a všestranné zdokonalování ekonomického systému jsou nezbytné.

Přeložila Jadwiga Šanderová

(13) Viz T. M. Džafarli, Š. L. Kistauri, B. P. Kurašvili, V. P. Rassochin, *Někotoryje aspekty uskorenija naučno-techničeskogo progressa*. In: Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 2, s. 62.

(14) *Matěrialy vneočerednogo Plenuma Central'nogo komitěta KPSS*. 13. fevralja 1984 g., s. 15.